

Nagy Katalin kora (1762–1796)

Erzsébet halála után III. Péter személyében (1761–1762) egy éretlen és szűk látókörű, a Holstein-Gottorp német családból származó fiatalember (I. Péter unokája, Erzsébet unokaöccse) lépett a trónra, aki mélyen megvetette az orosz vallási és társadalmi szokásokat. Bár szabadságot adott a nemeseknek, az óhitűeknek, a politikai foglyoknak, és csökkentette a sóadót is, a társadalom felső rétegeit szembefordította magával. Megindította ugyanis az egyházi birtokok szekularizálását, csökkenteni akarta a szenátus hatalmát, kilépett a hétéves háborúból, feladta a hadsereg valamennyi hódítását, és nyíltan rajongott II. Frigyes porosz királyért. 1762. július 9-én a gárdaezredek megbuktatták, majd a szenátussal és a színódussal együtt elismerték felesége, Anhalt-Zerbsti Zsófia Augusztá Friderika uralmát, aki II. Katalin néven lépett a trónra.

A rendkívül munkabíró, művelt és okos Katalin kezdettől a nemzeti érdek és a görögkeleti kereszténység védelmének fontosságát hangsúlyozta, s ezzel tökéletesen sikerült elfeledtetnie, hogy tulajdonképpen külföldi volt, protestáns hitről tért át a görögkeletire, és semmi jogalapja sem volt az uralkodáshoz. Úgyesen

Joachim Kestner: II. Katalin a Téli Palota erkélyéről üdvözlő a gárdaezredet (egykorú festmény)

kijátszotta egymás ellen a különböző pártokat hatalma megszilárdulása érdekében, esetleges riválisait pedig (férjét és az egykori VI. Ivánt) börtönökben meggyilkolták (bár nem az ő utasítására). A túlzó legendákkal ellentétben hosszú élete során mindössze 12 szeretője és kegyence volt, a legfontosabb politikai döntéseket azonban mindig saját maga hozta meg. A nyugat-európai felvilágosodás képviselőivel (Voltaire, Diderot) kiváló kapcsolatot épített ki, nagylelkű adományokban részesítette őket, s ezért azok Európa-szerte dicsőítették a cárnőt, és hízelegve „Észak Szerámiszának” nevezték.

Törvényelőkészítő Gyűlést hívott össze 1767-ben, amelyben a jobbágyokat kivéve valamennyi társadalmi réteg képviseltethette magát, és saját kezűleg készítette el a számukra a felvilágosodás hatását tükröző javaslatait. Meghallgatta a gyűlés tagjainak panaszait, egyes javaslatokat később fel is használt, de az Oszmán Birodalom elleni háborúra hivatkozva a következő évben feloszlatta a gyűlést. E szervezet üléseztetésével tulajdonképpen nem tett mást, mint levezette az indulatokat, reményeket ébresztett a sérelmek orvoslására, és megerősítette uralkodásának legitimitását.

A cárnő átszervezte a szenátust, a rangtáblázatot, a kollégiumokat (egy-egy miniszter került az élükre), a helyi kormányzatot, és 1768-ra sikerült költségvetési többletet felhalmoznia. 1775-ös „alaptörvényével” racionalizálta a tartományi közigazgatást: 41 kormányzóságot hozott létre (melyek száma uralkodása végén 50-re nőtt), ezeket kerületekre osztotta. Minden kormányzóságban egymástól elkülönült polgári és büntető törvényszékeket állított fel. A törvény előtti egyenlőségről természetesen szó sem lehetett, más és más törvények vonatkoztak nemesre, parasztra és polgárra. Nem változtatott férje rendeletén, aki

Fjodor Rokotov: II. Katalin (1770 k.)

Valerij Ivanovics Jacobi: Az orosz Művészeti Akadémia megalapítása 1765-ben (1889)

elkobozta az egyházi birtokokat, s ezzel teljessé tette az egyház alárendelését az államnak. E birtokok egy gazdasági testület igazgatása alá kerültek, s a papok állami fizetést kaptak. A kolostorok felét feloszlatták, a püspöki kerületeket a kormányzóságokhoz igazították. Katalin toleranciát biztosított mind a protestánsok, mind a katolikusok, mind az óhitűek számára, s ez utóbbiakat mentesítette a kétszeres adóteher alól is.

Az oktatásügy területén korszakalkotó jelentőségű volt 1786-os „nemzeti iskolai rendelete”, mellyel létrehozta az elemi, közép- és főiskolák tartományi és kerületi rendszerét. Két intézet létrehozásával (az egyik a Szmolnij volt) megindította a nőoktatást, és bőkezűen támogatott minden kulturális tevékenységet. A cárnő maga is írt, fordítótársaságot, nyelvtudományi akadémiát, múzeumot alapított (Ermitázs), s rendőrségi bejelentés feltételével mindenkinek engedélyezte nyomdák létesítését. Uralkodása idején fektették le a modern orosz szépirodalom alapjait, s kialakulhatott egy szűk, felvilágosult értelmiségi réteg.

Gazdasági téren kormányzata a fizikratizmus elveit követte. Az állami monopóliumokat felszámolta, csak a legjövedelmezőbbet, a vodka monopóliumát tartotta meg. A vállalkozás szabadságából persze elsősorban a nemesek húzhattak hasznot. Liberális vámpolitikát követett, csak az 1790-es években vezetett be protekcionista vámokat. Az export nagy része mezőgazdasági termék volt, s a gyenge minőség miatt az 1780-as években a vas kivitele is csökkent. Az import nagy részét luxuscikkek képezték (a nemesség számára) és textiláru

(a hadsereg számára). A fő kereskedelmi partner továbbra is Nagy-Britannia maradt, az 1734-es kereskedelmi szerződést megerősítették (1766), majd felújították (1793). Bár az Orosz Birodalom alapvetően agrárország maradt, amelyre egy felszínies, katonai iparosítást kényszerítettek, 1800-ra több száz bánya és gyár, több ezer kisüzem és bolt működött.

Az egyenletes gazdasági növekedést a népességnövekedés is serkentette. 1719-ben 15 millió, 1795-ben 37-38 millió volt a lakosság száma, bár ebből hétmillió a megszállt lengyel területekről került a cárnő alattvalói közé. Katalin korát tekintik a nemesség „aranykorának”. Ez a réteg természetesen nem volt egységes: kb. 16%-ának volt száznál több jobbágya, és egyharmadának tíz jobbágya sem volt. Nem volt zárt kaszt, az államnak tett szolgálattal Nagy Péter uralkodása óta be lehetett jutni a soraiba. Katalin többéves előkészítő munka után 1785-ben kiadta a nemesi kiváltságlevelet, amely mérföldkő volt az orosz társadalom történetében, hiszen még sohasem foglalták törvénybe egy réteg jogait és kötelességeit. Mentésítette a nemességet a sorozás, a testi fenyték, a fejadó és a szolgálati kötelezettség alól, per nélkül ezután senki sem foszthatta meg őket életüktől, rangjuktól vagy tulajdonuktól – s természetesen megerősítette jobbágaik feletti hatalmukat is. A módosabb és magasabb rangú nemesek ezentúl a kerületekben és a tartományokban nemesi gyűléseket létesíthettek, és petíciókat küldhettek a cárnőnek. Ugyanebben az évben született meg a városok kiváltságlevele is, amely hat kategóriára osztotta a városlakókat, komplikált városi kormányzatot állított fel, és gyűléseket hozott létre – bár ezek már csak a kormányzó közvetítésével írhattak petíciókat a cárnőnek.

II. Katalin felvázolt egy tervezetet az állami kézen lévő jobbágyság számára is, de ezt a háborúk vagy a nemesség ellenállása miatt végül nem léptette életbe. Egyes történészek szerint a jobbágyság helyzete II. Katalin uralkodása idején romlott: 1767-től semmilyen panaszt sem tehettek uruk ellen, aki a haditengerészethez és kényszermunkára is elküldhette jobbágját. Más történészek viszont arra hívják fel a figyelmet, hogy a kormányzók Katalin parancsára intézőket nevezhettek ki azon földesurak helyére, akik rosszul bántak jobbágaikkal. A cárnő elrendelte, hogy a felszabadított személyt már nem lehet újra jobbágysorba kényszeríteni, eltiltotta az árvák és a nem keresztény hadifoglyok szolgátsorba való taszítását, a talált gyermekeket kötelező volt intézetbe küldeni, tehát szabadok lettek, s ráadásul nem is adott magánkézbe oly sok állami jobbágyot, ahogy azt a korábbi történészek állították. Az egyháztól elvett földek és jobbágyság is az állam kezén maradtak. A cárnő tehát nem mutatkozott érzéketlennek a jobbágysággal szemben – csakhogy Oroszországban kizárólag földadomány-

Vaszilij Grigorjevics Perov: Pugacsov elfogott orosz nemesek felett ítélik (1875)

nyal lehetett megjutalmazni az arra érdemes személyeket, s jobbágyok nélkül e földadomány semmit sem ért volna.

Talán a rendkívül véres és elhúzódó Pugacsov-féle felkelés (1773–1775), ez az utolsó, s politikailag legérettebb paraszt- és kozáklázadás is arról győzte meg Katalint, hogy veszedelmes dolog beavatkozni jobbágy és földesúr viszonyába. Jemeljan Ivanovics Pugacsov doni kozák volt, aki III. Péternek adta ki magát, s csatlakoztak hozzá a tatárok, kalmükök, baskírok, jobbágyok és az uráli gyárakban dolgoztatott rétegek. A vezér azt hirdette, véget vet a jobbágyságnak, visszaállítja a kozákok régi előjogait, és mindenki visszatérhet a régi hitre. Nem lesz se adó, se hadsereg, se földesurak, se külföldiek. Orenburgot hat hónapig ostromolták, Kazánt be is vették, s csak Caricin előtt sikerült végleg legyőzni a felkelőket 1774 augusztusában. Mintegy háromezer nemeset gyilkoltak meg a lázadás során.

Külpolitikai téren Katalin újra megnövelte az Orosz Birodalom nemzetközi tekintélyét. Az 1764-es orosz–porosz szövetség biztosította, hogy hatékonyan fellépessen Lengyelország és Svédország ellen. Először a cárnő megelégedett azzal, hogy Lengyelországban (az osztrák és francia jelölttel szemben) egykori szeretője, Stanisław Poniatowski legyen a király II. Szaniszló Ágost néven (1764). 1768-tól már a görögkeleti vallási kisebbség megsegítésének ürügyével

1791-es karikatúra Katalin külpolitikájáról, erkölcséről és Oroszország európai helyzetéről

avatkozott be a lengyel ügyekbe. Franciaország erre rávette oszmán szövetségét, hogy egy határsérelem ürügyén üzenjen hadat az Orosz Birodalomnak. Az 1768–1774-es orosz–török háborúban az orosz erők elfoglalták a román fejedelemségeket, a Krímet, és a cseszmei öbölben (1770. július 7.) megsemmisítették az oszmán hajóhadat. Mivel úgy tűnt, hogy az Orosz Birodalom túl sok területet száll meg a Balkánon, ezt pedig Ausztria nem tűrhette, II. Frigyes porosz király rávette a feleket, hogy Lengyelország felosztásával (1772) rendezzék ellentéteiket. Az Orosz Birodalom elfoglalhatta Belorussziát, majd a török háborút lezáró kücsük-kajnardzsi béke (1774) szerint a Dnyeper és Bug közti területet. Az orosz hajók kijuthattak a Fekete-tengerre, a Krími Kánságot pedig függetlenné nyilvánították. Az orosz uralkodó jogot kapott arra, hogy szükség esetén fellépjen a szultán görögkeleti alattvalóinak védelmében.

Az 1770-es évek végén a cárnő a Habsburg Birodalomhoz kezdett közeledni, közvetített a bajor örökösödési háborúban, és 1781-ben szövetséget is kötöttek. Ez tette lehetővé, hogy 1783-ban az Orosz Birodalom egyszerűen bekebelezze

a Krími Kánságot. E nagy siker svéd és oszmán ellenfeleit egyaránt háborúra ösztökélte. Az új orosz–török háborúba (1787–1792) 1788-tól II. József is bekapcsolódott. Seregei azonban nem érték el sikereket, és 1790-ben, II. József halála után a Habsburg Birodalom ki is lépett a háborúból. A svéd–orosz háború (1788–1790) patthelyzettel és területi változások nélkül ért véget a verelai békével (1790). A lengyel ügyek tették lehetővé az orosz–porosz kiegyezést: mindkét államnak létérdeke volt, hogy ne jöhessen létre erős lengyel állam. Ezért Katalin előbb a iasi békével (1792) lezárta a török háborút (ez a birtokába juttatta a Bug és a Dnyeszter közti területet), majd Lengyelország ellen fordult, és Poroszországgal végrehajtotta második felosztását (1793). Az 1794-es lengyel felkelés után pedig az országot harmadszor is felosztották (1795), ezúttal teljes egészében.

A francia forradalmat Katalin ellenszenvvel fogadta. Hadat ugyan nem üzent, de Franciaország ellenfeleit és emigránsait támogatásban részesítette. A cenzúrát megerősítette, és átértékelte a felvilágosult filozófusok tevékenységével kapcsolatos nézeteit is. A jobbágys rendszert bíráló Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsevet néhány évre Szibériába száműzette, Nyikolaj Ivanovics Novikovot pedig a porosz szabadkőművesekkel fenntartott kapcsolatai és Pál cárevics beszerzésére tett kísérlete miatt pár évre bebörtönöztette. Ez megrázta az orosz értelmiséget, melynek új generációja már függetlenedni kívánt az uralkodói támogatástól – de különösebb megtorlásra nem került sor. Mindössze két másik nemest száműztek vidéki birtokaikra, és tovább erősítették a cenzúrát. A baloldali történészek a későbbi korokban alaposan eltúlozták a cárnő uralkodása idején tapasztalható „reakciót”.

Nagy Katalin utódai

Az örökösödést II. Katalin sem rendezte törvényesen. Bár arra készült, hogy unokája, Sándor követi a trónon, váratlan halála után fia, Pál vehette át a hatalmat (1796–1801). Az erőszakos, kiegyensúlyozatlan cár legszívesebben mindent felszámolt volna anyja örökségéből, aki távol tartotta őt az államügyektől, és még gyermekeit is elvette tőle. Feloszlatta a nemesség vidéki testületeit, kiterjesztette rájuk a testi fenyítéket (amely alól Katalin mentesítette őket), erősítette a centralizációt, korlátozta a jobbágyok robotkötelezettségét, s lehetővé tette, hogy petíciót intézzenek a cárhoz. Bár törvénnyel szabályozta az örökösödést (1797), a társadalom felső rétegein mégis zavar és bizonytalanság lett úrrá, különösen egy letartóztatási hullámot követően.

Váratlan fordulatok jellemezték külpolitikáját is: bár gyűlölte Franciaországot, pénzügyi okokból nem akart háborút, majd Málta elfoglalása (1798) miatt meggondolta magát, és csatlakozott a franciaellenes második koalícióhoz. (Ugyanis a Máltai Lovagrend nagymestere volt.) Fjodor Fjodorovics Usakov orosz admirális az oszmán flottával szövetségben felszabadította a Jón-szigeteket, Alekszandr Vasziljevics Szuvorov tábornok pedig Itáliában ért el sikereket (1799). Mivel Máltát a britek nem adták vissza a lovagrendnek, az orosz kormányzat közeledni kezdett Franciaországhoz, s még egy orosz–francia közös támadás lehetőségét is felvetette India ellen. Bel- és külpolitikai ellenfelei ekkor összefogtak a cár ellen, és Peter Ludwig von der Pahlen gróf vezetésével 1801. március 23-áról 24-ére virradó éjszakán brutálisan meggyilkolták.

Fiát, I. Sándort (1801–1825) örökös lelkifurdalás gyötörte, mert hozzájárult apja megbuktatásához – ha nem is a meggyilkolásához. Érzékeny, művelt, vonzó, de misztikára hajlamos, következetlen egyéniség volt. Felszámolta I. Pál nemesellenes intézkedéseit, valamennyi kollégium helyére minisztériumokat állított fel (1802), engedélyezte, hogy a földesurak felszabadítsák jobbágyaikat (1803), és iskolatörvényével (1803) lehetővé tette falusi iskolák és új egyetemek alapítását is. Mihail Mihajlovics Szperanszkij külügyminiszter komoly reformokat vezetett be: a fejadó felemelésével és a jövedelemadó bevezetésével megháromszorozta az állami bevételeket. Amikor azonban egy állandó дума (egy valódi törvényhozó testület) alapítását javasolta, vagyis felvetette a hatalmak szétválasztásának és választott képviselői gyűlések felállításának lehetőségét, vala-

Thomas Lawrence: I. Sándor orosz cár
(1810-es évek)